

# ONOMÀSTICA DEL BAIX VINALOPÓ EN EL SEU CANÇONER POPULAR

Joan CASTAÑO i GARCIA  
(Universitat d'Alacant)

## I. INTRODUCCIÓ

El cançoner popular d'una comunitat resulta d'una gran utilitat per a obtenir informació respecte a les més variades qüestions relatives a la població que l'origina. Costums, referències històriques, fets rellevants, festes, crítiques socials, etc. apareixen reflectits en les cançons creades i cantades pel poble. I, naturalment, també l'onomàstica d'aquest poble es troba sobradament recollida en les cobles i cançons, de manera que els llocs i les persones esmentades en elles siguen suficientment conegudes i perfectament identificables per tots els membres de la comunitat.

És per això que, com una petita aportació a aquest Col·loqui, ens ha semblat d'interès presentar un recull de la toponímia i antroponímia del Baix Vinalopó —comarca meridional del País Valencià formada, com és sabut, per les ciutats d'Elx, Crevillent i Santa Pola—, prenent com a font d'informació, precisament, el cançoner popular d'aquesta comarca.

Naturalment, el breu espai d'una comunicació, no ens permet reproduir les cançons completes, cosa que seria de gran utilitat per a comprendre perfectament l'abast de les referències onomàstiques. Ens haurem de conformar amb presentar un buidat exhaustiu d'aquestes referències, classificades convenientment i, en tot cas, la reproducció —en nota— d'algun fragment de cançó a tall d'exemple.

## II. FONTS DOCUMENTALS

Per a la realització del nostre treball hem emprat com a fonts documentals alguns repertoris o cançoners populars de les tres poblacions esmentades. Cal assenyalar que, encara que en aquests repertoris es recullen cançons composades en castellà i en català, nosaltres només utilitzarem les segones. Per altra banda, els textos d'aquestes cançons presenten, lògicament, les característiques de la parla col·loquial de la comarca.

Pel que fa al cas d'Elx, han sigut dos els repertoris consultats. En primer lloc, l'opuscle anomenat *Cancionero popular il·licitano*, obra de l'erudit arxiver i cronista elxà Pere Ibarra

i Ruiz<sup>(1)</sup>. Aquest *Cancionero...*, recull una bona col·lecció de quartetes, quintilles, trobos, cançonetes de Nadal i cançonetes de jocs infantils. La major part de les cançons foren replegades de viva veu als enversadors i trobers del camp d'Elx, que en festes i reunions improvisaren aquestes composicions. És per això que, com bé indica l'esmentat Ibarra, resulta molt difícil conèixer l'originalitat dels versos i les possibles influències rebudes en compondre'ls<sup>(2)</sup>.

El segon repertori il·licità ha estat publicat l'any 1988 i es tracta del llibre titulat *Cançonetes de fil i cotó*<sup>(3)</sup>. En ell es reuneixen més d'un centenar de cançons populars il·licitanes, tant la seua lletra com la seua música. Cal destacar que es tracta del primer intent seriós de recopilar d'una manera ordenada i amb una certa cura lingüística el cançoner il·licità. Per altra banda, una petita introducció acompanya les cançons per tal d'intentar explicar el seu origen concret.

En el cas de la ciutat de Crevillent, hem utilitzat el llibre *Canciones populares crevillentinas*, de M. Martínez Montoya<sup>(4)</sup>. És aquest un repertori on l'autor ha recopilat les lletres d'unes cent seixanta cobletes i cançonetes populars de Crevillent. Les agrupa en diversos capítols i inicia aquests amb una breu explicació dels costums que originaren les cançons. En ocasions, també inclou la música de les composicions.

Per últim, pel que fa a Santa Pola, no existeix cap cançoneret pròpiament dit editat. Tanmateix, sí s'arregleguen algunes cançons populars al segon volum de l'obra *Santa Pola. Datos históricos y curiosidades*, de Rafael Bonmatí Medina<sup>(5)</sup>. Aquesta obra, de la qual fins ara han aparegut tres volums, és una mena de recopilació de documents, dades, fotografies i impressions personals de l'autor. Tanmateix, encara que algunes de les seues afirmacions siguin revisables, creiem que, pel que fa a les cançonetes reproduïdes, poden ser aprofitades per als nostres propòsits. Per altra banda, també hem utilitzat les cobles i trobes recollides per Antoni Mas i Miralles en el seu treball «Aproximació a l'estudi del Trobo a Santa Pola»<sup>(6)</sup>, on presenta una anàlisi d'aquesta modalitat poètica, molt estesa en aquesta vila.

### III. LES CANÇONS

En conjunt, podem afirmar que les cançons recollides en tots aquests repertoris –basats en informacions– pertanyen al període de temps que va des de l'últim terç del segle XIX a la primer meitat del XX. Les cançons –la seua lletra– solen estar creades per individus

- 
- (1) Pere IBARRA I RUIZ. *Cancionero popular ilicitano*. Elx. Col. «Illice», núm. 8, 1922. [Citarem per Ibarra]. Aquesta obra va ser premiada en els Jocs Florals celebrats a Elx el 28 de desembre del 1920, amb el premi atorgat per Adolfo Bonilla Sanmartín, catedràtic de la Universitat Central.
  - (2) Vid. J. CASTAÑO GARCIA. «L'obra valenciana de Pere Ibarra i Ruiz (Elx, 1858-1934)». *Micest-lània Joan Bastardas*. P.A.M., vol. 2, 1989, pp. 247-264.
  - (3) M. Assumpció PERAL I LÓPEZ, Ramón SEMPERE I GOMIS, Andreu MALLEBRERA I MARTÍ i Salvador VALERO I JAVALOYES. *Cançonetes de fil i cotó*. Elx. Ed. Radio Elche, col. «Calendura», núm. 2, 1988. [Citarem per *Cançonetes*].
  - (4) Manuel MARTÍNEZ MONTOYA. *Canciones populares crevillentinas*. Crevillent, 1989. [Citarem per Martínez].
  - (5) Rafael BONMATÍ MEDINA. *Santa Pola. Datos históricos y curiosidades* (II). Santa Pola, 1983, pp. 277-282.
  - (6) Antoni MAS I MIRALLES. «Aproximació a l'estudi del trobo a Santa Pola». *La Rella*. Baix Vinalopó, núm. 1, 1983, pp. 13-32.

dels pobles amb especial capacitat per a fer versos —«enversadors» i trobers—, que adapten els textos, fàcilment identificables per a la resta dels veïns, amb músiques de moda de l'època: cuplets, tangos, sarsueles, havaneres, etc. La popularitat de les cançons, tant pel que fa a la lletra com a la música, estava assegurada. En aquest mateix sentit, hem d'assenyalar l'organització en alguns moments festius de l'any, per exemple, en les festes de Pasqua, de concursos de cançons que solien replegar de manera satírica els successos més destacats de la població i que tothom esperava amb impaciència per a cantar-les.

Indicarem que, encara que les referències toponímiques i antroponímiques poden trobar-se en qualsevol tipus de cançó, determinades composicions ens mostraran major nombre de mencions d'una classe o d'altra. Així, per exemple, les cançons de «Mona» o les de festivitats de l'Ascensió del Nostre Senyor, que fan referència a festes celebrades mitjançant una eixida massiva de la comunitat al camp o a les serres properes, ens serà de gran utilitat per a obtenir informació de la toponímia menor de la comarca. O bé, les cançons satíriques o amoroses, que ens presentaran gran quantitat de referències antroponímiques, especialment amb malnoms vigents a les poblacions.

Per altra banda, la relativa proximitat cronològica de les referències onomàstiques recollides, ens permet identificar-les amb relativa facilitat ja que, malgrat els canvis produïts, encara es conserven en la memòria col·lectiva dels membres de major edat de la comunitat.

#### IV. CLASSIFICACIÓ

Classificarem les referències onomàstiques trobades en el cançoner del Baix Vinalopó en dos grans apartats, segons facen menció d'antropònims de la comarca.

##### IV. 1. Antroponímia

Dins d'aquest apartat general, farem diverses subdivisions per tal d'apropar-nos a les referències a membres de la comunitat comarcal.

##### IV. 1.1. Noms propis

En primer lloc presentem els noms propis de persones. Cal indicar que, separats mitjançant barres, introduïm les diverses variants d'un mateix nom. També cal destacar la utilització freqüent de diminutius.

Amparito, Andreu, Anselma, Asunsioneta/Sumpcioneta, Ascensió, Batista, Calandura/Calendura<sup>(7)</sup>, Camilo, Cento, Dolores / Lola / Dolorettes, Enriqueta, Jacinto, Jesuset, Joaquineta, Josefina, Juanico, Laura, Manuela / Manolica, Margarita / Marguiteta, Maria / Marieta, Matilde, Miguelet, Paco Cantó<sup>(8)</sup>, Paco Jaén / Paquita, Pasqual, Pepe / Pep / Pepico, Perico / Periquet, Pilar, Semió / Semionet, Tomàs, Tono / Toneta.

##### IV. 1.2. Cognoms

Farem notar l'escassetat de referències a cognoms que destaca enfront de la gran

---

(7) Aquest personatge és un ninot articulat de fusta que, en el rellotge municipal d'Elx, assenyalava les hores tocant una campana amb un gran martell. La popularitat d'aquesta figura —i d'una altra més petita semblant a ella, anomenada Calendureta— el fa aparèixer com a protagonista d'algunes cobletes: «Calendura està borratxo / s'ha begut l'enteniment. / S'ha jugat la nòvia al catxo / per un quartó d'aiguardent». [Barra, 54].

(8) Aquest és un personatge llegendari protagonista d'una tradició religiosa il·licitana. Es tracta d'un guardacostes medieval que, segons els relats transmesos de pares a fills, trobà una caixa amb la imatge de la Mare de Déu d'Elx en l'any 1370. Vid. J. CASTAÑO GARCIA. *Apuntes sobre la Venida de la Virgen a Elche*. Elx, 1984.

abundància, com veurem tot seguit, de malnoms. Els cognoms, per tant, eren poc utilitzats en la vida quotidiana de la comarca.

Amorós, Castales, Moreno, «Moxú Galiot»<sup>(9)</sup>, Leguey, Lopes, Negrín, Picó, Rico, Rodríguez, Sansano, Vaello.

#### IV. 1.3. Malnoms

Aquest sistema d'apel·latius estava en plena vigència en l'època que reflecteix el cançoneret<sup>(10)</sup>. En aquests malnoms pot apreciar-se la freqüent utilització de la partícula introductòria (tio), possiblement d'influència castellana. També hi ha una clara preponderància dels malnoms compostos que segueixen l'esquema proposat i estudiat per Enric Moreu-Rey<sup>(11)</sup>.

La Bessona, la Briala, Cabota, Caera, el tio Caliu, el tio Camatxo, el tio Cap de Carabassa<sup>(12)</sup>, el Carabassa, el Coixo del Pauso, El Cremaor, el Favat, el tio Fontana, Garró, la tia Grossa, el tio Guardieta, Joan el Guitarró, Lolo, Llaganyana, Manolo el de la Cova, Manolo el de la Fonda, Maria Pardalo, Maria la Xirivia, el tio Martino, el tio Mascaró, Masiana, la Marrondeta, Micaelo, el Nyiu, Orriols, Pasqualet el Rejolet, Pepe de la Vila, Pepeta la del Molí Nou, el Peret, Piqueres, el tio Polo, Salines, Sansanet, el Sastre Isidoro, Sopia, el Sort de la Nyora, Taranyina, el tio Tieso, Tintoré, Tomaset, Tónico el Llanterner, el Tort de Beceroles, la Torta d'Asense, la Torta de Buades, Vicent el Guitarró, Xilillo, el Xoxut.

#### IV. 1.4. Noms de casa

Els noms de casa que apareixen en les cançonetes poden subdividir-se tots en tres apartats concrets. Un correspon a fàbriques d'espardenyes –la indústria fonamental d'Elx en l'època estudiada– que prenen el nom del cognom del seu creador o «mestre». Un altre apartat correspon a cafés i tavernes, anomenades segons el malnom del taverner. I, per últim, hem trobat una sola referència al nom de casa d'un cap polític il·licitat dels primers anys del segle XX. Tanmateix, en aquest últim cas hem de fer la salvetat que, a banda de la relativa popularitat del personatge, la referència també pot explicar-se per la importància monumental de la seua casa familiar<sup>(13)</sup>.

- 
- (9) Aquest «Moxú Galiot» és en realitat Monsieur Hermann Galesloot, enginyer belga que va ser designat per la companyia Tramways et Chemins de Fer Vicinaux d'Espagne, S.A. com a delegat de l'empresa i director de la construcció de l'anomenat tren Xixarra que, entre 1905 i 1910 travessava Elx pel seu centre en unir Alacant amb Crevillent. La popularitat del tren i del seu constructor quedà reflectida en la següent cançoneta; «Ai 'Moxú Galiot' / arriixa la carretera, / ai 'Moxú Galiot' / que fa molta polseguera...». [Cançonetes, 187].
- (10) Vid. J. CASTAÑO GARCIA. «Una classificació dels malnoms il·licitans». *La Rella*. Baix Vinalopó, núm. 2, 1984, pp. 47-60. També, «Un repertori de malnoms il·licitans del segle XIX». *Actes del XIV Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica (Segon d'Onomàstica Valenciana)*. Universitat d'Alacant, 13-15 d'abril de 1989. Alacant 1991, pp. 164-173.
- (11) Enric MOREU-REY. *Renoms, motius, malnoms i noms de casa*. Barcelona. Ed. Millà, col. «Llengua viva», núm. 4, 1981, pp. 45-47.
- (12) Pararem atenció en aquest personatge per estar relacionat amb un altre que ja hem vist, Calendura. El tio Cap de Carabassa, era l'alcalde d'Elx, que en l'any 1879 intentà modernitzar el rellotge municipal i suprimir els ninots de Calendura i Calendureta. Els il·licitans es mostraren totalment contraris a aquesta iniciativa i composaren la següent cançó: «El tio Cap de Carabassa / ha sacat a Calandura. / Més valia que sacara / el consum de la verdura». [Cançonetes, 64].
- (13) Aquesta casa, la «casa de Gómez», originària del segle XVIII, s'ha mantingut en peu fins fa uns pocs anys i representava una de les escasses fites monumentals del patrimoni arquitectònic d'Elx. Vid. Gaspar JAÉN I URBAN. *Guia provisional de arquitectura de la ciutat d'Elx*. Alacant. Col·legi d'Arquitectes, 1978, núm. 22.

#### **IV. 1.4.1. Fàbriques**

Ca Escobar, Ca Sansano.

#### **IV. 1.4.2. Tavernes**

Ca Casanova, ca la Gitana, ca Jaume, ca Peña, ca Sipieta, cal tio Tano.

#### **IV. 1.4.3. Cases monumentals**

Ca Gómez, Casa Vila.

#### **IV. 1.5. Noms de sants i advocacions religioses**

Un apartat podem fer dels noms de sants o d'advocacions de Crist o de la Mare de Déu. Aquestes referències religioses-populars serveixen, en ocasions, per a datar determinada època de l'any ja que es nomena el sant segons el seu dia de celebració.

Sant Agustí, santa Anna, sant Antoni, Ascensió, Assumpció, la Candelària, Cristo, Déu, sant Gaitano, sant Jaume, sant Jeroni<sup>(14)</sup>, sant Joan des abacores, sant Jusep, Maredeú / la Mare de Déu, Mare de Déu dels Dolors, sent Martí, sant Miquel, santa Mònica, sant Pasqual, sant Pau, sant Pere, el Rei de la glòria, sant Roro<sup>(15)</sup>, sant Vicent.

#### **IV. 1.6. Noms de bandes de música**

Per últim, farem un petit apartat amb els noms d'algunes de les bandes de música existents en la comarca.

La música el Quinze, la música la Nyora, la música el Setze.

#### **IV. 2. Toponímia**

El segon gran apartat que proposem, fa referència a les mencions toponímiques existents en les cançonetes i que també poden subdividir-se en diversos apartats.

##### **IV. 2.1. Estats**

Argentina, Espanya, França.

##### **IV. 2.2. Poblacions**

Alacant, Algerm, Belem, Cartagena, Crevillent, Elx / Ells<sup>(16)</sup>, Fondó, Gandia, L'Habana, Madrid, Orà, Oriola, Santa Pola, València.

##### **IV. 2.3. Barris**

Les referències recollides pertanyen totes a barris d'Elx.

Illeta, Pla, Raval, Teulera, Vila.

##### **IV. 2.4. Partides rurals.**

Baia, Matola.

- 
- (14) La cançoneta on hem trobat aquesta referència diu: «Cucarxeta / de sent Martí, / bola que bola, / i cau en el ví. / Cucarxeta de sent Jeroni, / bola que bola / i se la lleva el dimoni» [Ibarra, 86]. Segons sembla, es mencionen els dos sants per a distingir l'època de l'any en què apareixen els dos insectes esmentats: sant Martí, onze de novembre i sant Jeroni, trenta de setembre.
- (15) Aquest és un sant llegendari i satíric, patró dels borratxos, al qual fan referència algunes cançons en un intent d'identificar un personatge sagrat amb el vici de la beguda i fer així més lleugera la condemna social al respecte (vid. J. CASTAÑO GARCIA, «Les begudes alcohòliques en les cançons populars del Baix Vinalopó». Actes del III Col·loqui d'Història Agrària. Vilafranca del Penedès-Sant Sadurní d'Anoia, 14-18 de febrer de 1990 [en premsa]). Per exemple, es canta: «Sant Roro era un sant, / era un sant molt milagrós, / que pa beure un bon got / mai ha segut pereós. / Quan era xiquico / i apenes anava, / ja entrava a les tavernes / i s'emborratxava». [Martínez, 71].
- (16) Aquesta grafia –Ells– resulta de gran interès ja que és molt inusual. Només ha estat localitzada en un altre document, concretament en la còpia de la consuetada de la Festa o Misteri d'Elx realitzada en l'any 1709 que presenta el següent títol: *Consuetada o Director per a la gran funció de Vespra i Dia de la Mare de Déu de la Asumpció, Patrona de Ells. Per a els Mestres de Capella.* (Vid. Jesús-Francisc MASSIP. *Consuetada de 1709*. Ed. crítica del text. València, 1986).

#### **IV. 2.5. Carrers i places**

Baixà del pont, carrer Major, carrer Nou, carrer santa Anna, carrer Vila, Glorieta, el Pont, el Pont del rei.

#### **IV. 2.6. Barrancs**

El barranc de l'aljup, el barranquet, el barranc de la regalísia.

#### **IV. 2.7. Camins**

Camí dels molins, el pas gran.

#### **IV. 2.8. Coves.**

La coveta d'Arronis, les coves, la cova del tio Cento el Nap, la cova la figuera, la cova rotja, la coveta de sant Pasqual<sup>(17)</sup>.

#### **IV. 2.9. Finques i paratges**

L'arbre de Canals, l'aigua dolça, els arenals, baix del marge, la faena la reina, el ferrocarril, la figuera reona<sup>(18)</sup>, l'horta, la mallà, la mina, el mollet, pinet, la planissa, el roal, el sequió.

#### **IV. 2.10. Fonts**

La font de la gota, la font del pico-pico, la fonteta del sarso.

#### **IV. 2.11. Horts**

L'hort de Periquet, l'hort del sol.

#### **IV. 2.12. Molins**

El molí de baix, el molí Ferràndez, el molí nou.

#### **IV. 2.13. Serres**

La penyeta reona, les penyes, el portixol, la serra del pantano.

### **V. CONCLUSIONS**

De tot el que hem vist, podem concloure, per exemple, la preponderància –en el cas del antropònims– de l'ús dels noms propis i, sobretot, dels malnoms dels membres de la comunitat davant dels seus cognoms que tenen molt poca utilització com a element identificatiu dels habitants de les poblacions del Baix Vinalopó.

En el cas dels topònims, hem de ressaltar l'interés de les cançons, especialment les de «Mona» i de l'Ascensió, per a aportar nombroses i importants referències a topònims menors. Barrancs, camins, serres, coves, fonts, finques, paratges, etc. que, habitualment, no solen aparèixer recollides en altres fonts documentals, queden aquí perfectament reflectides.

És per això que confirmen la validesa de les cançons populars –de clara transmissió oral– com a font de referències onomàstiques. Això, naturalment, mentre s'ha mantingut

---

(17) Es tracta de la cova situada en una serra del poble veí de Monfort, on pujava a resar sant Pasqual Bailon durant la seua estança en el convent franciscà d'aquesta vila (segle XVII). A la mort del sant, aquesta cova es convertí en centre de peregrinació comarcal. Tanmateix, en el cas de la cançoneta on hem trobat la referència, al topònim se li ha donat un clar simbolisme sexual: «Tots ho van vore, / lo que eixe dia li vaig tocar, / la de la dreta, / la de l'esquerra / i la coveta de sant Pasqual» [*Cançonetes*, 108].

(18) La Figuera Reona és un paratge situat actualment en l'interior de la ciutat d'Elx, on l'historiador Pere Ibarra trobà a finals del segle passat un poblat eneolític. Tanmateix, parem atenció en la popularitat de la cobla on es troba la referència –popularitat estesa a tot el País Valencià– que queda confirmada en la repetició de la cançó, amb dos topònims diferents, en dos dels pobles de la comarca. Així, a Elx es canta: «En la Figuera Reona / me dexí les espadnyes, / mare no s'ho diga al pare / que jo tornaré per elles» [Ibarra, 56]. I a Santa Pola, «A la orellà de la mar / m'ha deixat les espadnyes / mare no s'ho diga al pare / que jo tornaré per elles». [Bonmatí, 278].

el seu procés de creació per part dels propis membres de la comunitat a què fan referència. La variació en aquest procés creatiu popular per clares imposicions forànies, ha fet que perdem, no solament una bona font d'informació, sinó, i això és més important, una part fonamental de la nostra cultura.